

רחב כפונדקית

מאת יהודה ליבס

רחב הזונה היא שפתחה את שערי הארץ לפני בני ישראל, כמתואר בספר יהושע פרק ב. פירוש המלה זונה פשוט הוא ומפורסם, אך קשה הוא תרגום יונתן, התרגום הארמי העתיק והמקובל לנביאים, המתרגם את המלה כ'פונדקיתא'.

רש"י, בפירושו על יהושע ב, א, סובר שיונתן הוציא את הזונה מפשוטה, ופונדקיתא פירושה 'מוכרת מיני מזונות'. לכאורה כך מצינו גם אצל יוספוס פלביוס, קדמונית ה'2, שגם שם רחב לא מכונה זונה ועל המרגלים מסופר שסרו לפונדק שלה, ביוונית קטגוג'ון (καταγωγ'ון), שפירושה מקום לינה. אך בעיון קרוב קטגוג'ון מציין בעיקר אכסניה מסוג נמוך, כפי שאפשר ללמוד משימוש המלה הן בכתבי אפלטון¹ והן ביוונית מודרנית.² ואם כך אפשר שיוספוס משתמש בה כאן כלשון נקיייה לבית זונות, ובעצם רחב נשארת גם כאן בעיסוקה המקורי, כבפשט הפסוק.

יוספוס אמנם אינו נוקט כאן, כאמור, במלה היוונית דלהלן שממנה נגזרה בלשון חז"ל המלה פונדק (אף שכך, במלה פונדק, מתרגם זאת כאן שליט, המתרגם העברי של ספר קדמוניות היהודים של יוספוס), אך דומה שדין אחד לשתי המלים, וגם 'פונדקיתא' שימשה ככינוי מנומס לזונה, כגון בלשון אמרת חז"ל: 'ולא תהיה כוהנת כפונדקית?!'³ וכך אכן פירשו אחדים גם את 'פונדקיתא' שבתרגום יונתן, בעיקבות פירוש רד"ק על יהושע ב, א:

והאמת דעת יונתן זונה ממש, כי כן דרכו במקומות [אחדים] לתרגם זונה – פונדקית, וכן שתיים נשים זונות [מ"א ג, טז] – פונדקן, ואף על פי שתרגם מקצתן 'נפקת ברא' [כגון ביש' כג, טו]. ודעתו לפי שהזונה כפונדקיתא שמפקרת עצמה לכל.

¹ בפ'ידרוס 259a מציינת המלה אכסניית עבדים.

² הגדרת המלה במילון Oxford Dictionary of Modern Greek היא: Den of thieves; sink of iniquity.

³ משנה יבמות טז, 3. פירוש כזה הובא על-אתר ב'השלמות ותוספות' למשנה עם פירוש חנוך אלבק, ירושלים ותל-אביב תשט"ו. ואוסיף ש'מקלו ותרמילו וספר תורה שהיה בידו', המובאים במשנה שם כהוכחת הפונדקית שהאיש היה אצלה, מהדהדים את סיפור יהודה שהניח אצל תמר את חותמו, ופתילו ומטהו, אחר שבא אליה כזונה (בר' לח, יח). 'לא תהיה כוהנת כפונדקית' מצוי כפתגם בהקדמה למדרש איכה, פתיחה י', ושם הפונדקית היא משל לעבודה זרה, שבמקרא היא פעמית רבות בחינת זונה.

זו סברה מתקבלת על הדעת. התרגום פונדקיתא לזונה נמצא באמת גם במקומות נוספים בתרגום יונתן, כגון באשר לאמו הזונה של יפתח הגלעדי (שו' יא, א). ועם זאת אינני מסכים עם רד"ק שהמקור הבלבדי לשימוש במלה פונדקיתא במשמעות זונה הוא אורח חיהן של בעלות פונדק, שבוודאי נמצאו ביניהן גם טובות וצנועות.

אבקש אפוא להפנות את תשומת הלב אל המלה היוונית שהיא מקורה של המלה פונדק, אשר הושאלה מיוונית אל השפות השמיות, עברית, ארמית וערבית. בהתבוננות במשמעות האטימולוגית של המלה, לפני שהתייחדה לציון בית מלון, ובשימושיה בפילוסופיה, נוכל להבין טוב יותר גם את הקשר בינה לבין זונה, וגם את עניינה הכללי יותר של רחב, כמייצגת את עניינה של הארץ.

פונדק העברית מקורה במלה יוונית שפירושה מקבל (או מקבלת) כול. פֶּן (πᾶν) פרושו כול, והחלק השני של המלה מקורו בפועל דְּכֹמַאי (δέχομαι) שמשמעותו אני מקבל. מכאן נגזרה המלה בשתי צורות: פֶּנְדֹּקוֹס (πένδοκος) או פֶּנְדֹּקֶס (πενδεχέες). התואר מקבל-כול מתאים גם לפונדק דרכים, שמקבל לתוכו את העוברים בדרך, וכן לזונה, המקבלת כל אדם. אך לתואר זה יש גם משמעות כללית יותר, קוסמולוגית, שעניינה בשלב הקדום של בריאת העולם. כך מצינו בדיאלוג טימאיוס לאפלטון, בתרגום א"מ יוסף ג. ליבס, כתבי אפלטון כרך ג עמ' 555 (במקור 51a):

מטעם זה אמו ובית קיבולו של מה שנתהוה ... לא נבוא לידי טעות לכשנקרא לו דבר בלתי נראה וחסר תואר ומכלכל-כל (פֶּנְדֹּקֶס πενδεχέες) שבדרך תמוהה ביותר לוקח חלק במושכל.

התואר מכלכל-כול, או מקבל-כול, המתאים כאמור לזונה, מתאים גם לאותה ישות עליונה שבתוכה נברא העולם, שאפלטון מכנה כאן אֵם ובהמשך גם מינקת (52d, בתרגום עמ' 557). בהמשך היא מכונה גם מקום או ארץ (בתרגום: חלל. עמ' 557, ובמקור 52a), וביוונית: כֹּרֶה (χώρα). הקונוטציה הזנותית הנספחת למהות זו נמצאת אולי גם בתיאורה דלעיל כמי שבדרך תמוהה ביותר לוקחת חלק במושכל. דומני שתואר הפועל שתורגם כאן במלים 'בדרך תמוהה ביותר' (ἀπορώτατα), תיתכן בו גם הקונוטציה של דרך מפוקפקת מבחינה מוסרית. רושם מתחזק עוד כשאפלטון מוסיף ומכנה בשם ממזר (νόθος) את שיקול הדעת שבו ניתן להשיג אותה מהות (52b, ובתרגום, עמ' 557, 'שאינו כשר מלידה').

התכונות הסקסואליות של ישות זו מפותחות עוד יותר במה שכותב על קטע אפלטוני זה הפילוסוף פלוטרכוס, אשר מזהה אותה עם האלה המצרית איזיס, ומפרש עליה את הרפתקאותיה של זו.⁴

תכונות אלה מזכירות גם את דמותה המיתית של הארץ כפי שהתפתחה בספרות חז"ל,⁵ ואף במקרא ותרגומיו. בתרגום השבעים המלה 'תהו' בבר' א, ב: וְהָאָרֶץ הָיְתָה תְהוֹ וְבָהוּ, מתורגמת במלה אַוְרֵטוֹס (ἄορτος), שפירושה בלתי נראית, והיא המלה שמשמשת גם בתיאור הארץ אצל אפלטון שם (בצורה שונה אך במקצת: ἄνορτος אנורטוס). ואכן מצינו בספרות אבות הכנסיה הנוצרית שהשתמשו גם בתואר האפלטוני דלעיל, מכלכלת-כול (פִּנְדֵּקְס πινδεξς) כדי להסביר את עניין תוהו הארץ שבראשית ספר בראשית.⁶

הקטע הנ"ל מכתבי אפלטון אכן שימש גם את חכמי ישראל להבנת עניין 'וְהָאָרֶץ הָיְתָה תְהוֹ וְבָהוּ'. ולא רק, כצפוי, בכתבי פילון האלכסנדרוני (על נצחיות העולם, פסקה 19), אלא גם, כפי שהראה לאחרונה הרוי, בספר יצירה ובמדרשי חז"ל ואף בפירוש רש"י.⁷

מה שנכון לגבי הארץ בכלל, נכון גם לגבי הארץ במשמעות ארץ ישראל. נשוב נא לרחב הזונה, ונראה שזו ששימשה דלת כניסה לארץ ישראל, והעבירה אותה משלטון הכנענים לשלטון בני ישראל, מתאימה להיות סמל לארץ, וככזאת מזכירה היא גם את התיאור האפלטוני של הארץ דלעיל. אולי היה בעולם היהודי ההלניסטי מי שתיאר כך, באופן אלגורי, את דמותה של רחב, לפי שיטתו של פילון האלכסנדרוני, שבתיאורי בריאת העולם נזקק, כאמור, למיתוס הבריאה של טימאיוס האפלטוני (פילון עצמו לא פירש את דמותה של רחב, שכן פירושו האלגוריים עוסקים רק בספרי התורה ולא בספרי הנביאים). פירוש כזה יכול היה לעמוד גם הוא לנגד עיניו של יונתן, מתרגם הנביאים, שעשה מרחב פונדקאית, לחזק את תרגומו ולהוסיף לו נופך.

⁴ פלוטרכוס, איזיס ואוסיריס (372E).

⁵ על כך ראה בפרק ד של מאמרי 'De Natura Dei' - על המיתוס היהודי וגלגולו, בתוך יהודה ליבס, עלילות אלהים, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 90-97. המאמר ניתן לקריאה בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/files/naturadei.pdf>.

⁶ כך אצל גיאורגיוס פלמס, במאה הארבע עשרה בסלוניקי, בספר דרשותיו, דרשה 6 פסקה 7 (בכרך התשיעי של כתביו הכלולים בסדרת אבות הכנסיה היוונית, סלוניקי 1985. מצוי באתר TLG).

⁷ זאב הרוי, 'רש"י על בריאת העולם: מעבר לאפלטון ולדרידה', חלמיש למעינו מים: מחקרים בקבלה, הלכה, מנהג והגות מוגשים לפרופ' משה חלמיש (בעריכת אבי אלקיים וחביבה פדיה), הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ו, עמ' 167-181.

גם השם רחב מצביע אולי לכיוון זה. לדעת חז"ל עצם השם רחב יש בו פוטנציאל סקסואלי המשפיע על מי שאומר אותו (מגילה טו ע"א). ואולי קשור הדבר גם לתיאור האשה כ'רחבה מלמטה כדי לקבל את הולד' (ברכות סא ע"א).

התואר רחב (או רחבת ידים) משמש במקרא גם לתיאור הארץ, ובהקשר סקסואלי דומה. כשחמור ושכם בנו מדברים על אפשרות התערות בני ישראל בארץ כנען בעיקבות אונס דינה, אומרים הם כך:

הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה שְׁלָמִים הֵם אֲתָנוּ וַיָּשְׁבוּ בָאָרֶץ וַיִּסְחָרוּ אֹתָהּ וְהָאָרֶץ הִנֵּה רַחֲבַת יָדַיִם לִפְנֵיהֶם אֶת בְּנֹתָם נָקַח לָנוּ לְאִשִּׁים וְאֶת בְּנֹתֵינוּ נָתַן לָהֶם (בר' לד, כא).

כניסת אנשים זרים לנחול את הארץ דומה לקרבת זר אל זונה. דומה שכך תיארו חמור ושכם את כניסת בני ישראל (וְהָאָרֶץ הִנֵּה רַחֲבַת יָדַיִם לִפְנֵיהֶם מעלה אולי בדמיון את תמונתה של אשה הפורשת ידיה לקבל את בן זוגה), וכך היה גם בימי יהושע, ששלח את מרגליו אל רחב הזונה.

אפשר אולי למצוא רמז לכך גם בדברי מלך יריחו המתלונן לפני רחב כי המרגלים באו אליה לְחַפֵּר אֶת כָּל הָאָרֶץ (יה' ב, ג). לשון זו מוצאת מקבילה מובהקת בצירוף לְרֹאוֹת אֶת עֲרֹוֹת הָאָרֶץ (בר' מב, ט) שמשתמש בו יוסף בהאשימו את אחיו בריגול. דומה שהפועל לחפור כאן פירושו (גם?) לתת לחרפה, מלשון וְחִפְּרָה הַלְבָּנָה וּבֹשָׁה הַחֲמָה (יש' כד, כג), ובשיכול אותיות של מלת חרפה, ובדומה למילה מבושים, הנגזרת מבושה ומציינת את הערוה.

אגב, גם המילים תורף ותורפה, אשר במקורן מציינות את מקום הערוה, משמשות באופן דומה, בעניין כיבוש. כך נלמד למשל מן הצירוף 'תורפה של ירושלים ונוחה היא ליכבש משם' (שבועות טז ע"א), ופירש רש"י: 'גילוייה וערוותה מקום שהיא נוחה להיכבש'.

רחב מסמלת אפוא את הארץ, אשר בזנותה, כשהיא מאפשרת למרגלים לראות את ערוותה, מאפשרת את קבלת הכובש במקום בעלי הארץ הקודמים. אפשר אפוא להשוותה לאסתר, שעליה אמרו חז"ל, 'שהיתה עומדת מחיקו של אחשורוש וטובלת ויושבת בחיקו של מרדכי' (מגילה יג ע"ב), והצדיקו זאת בזיקתה לארץ, בנימוק ש'אסתר קרקע עולם היתה' (סנהדרין עד ע"ב). קשה לקבל את פירוש רש"י שם שהסביר 'קרקע עולם' במלים 'אינה עושה מעשה, הוא עושה בה מעשה'. נראה יותר לצרף לכאן את פירוש רש"י למקום אחר בתלמוד שגם בו נזכר הצירוף 'קרקע עולם', ששם מבין הוא את הביטוי כקרקע

'שאין לה בעלים' (ב"ק כח ע"ב), ודומות לה אסתר ורחב, המחליפות את בועליהן.

ועוד צד שווה, חשוב מזה, נמצא לרחב ולאסתר, והוא ששתיהן הביאו במעשיהן אלה את הגאולה לישראל, זו בהנחלת הארץ וזו בביטול גזרת המן. קשרה של רחב לגאולה מקבל מימד חדש בברית החדשה, ששם נמנית היא עם אמותיו של משיח: לפי הגנאלוגיה של ישו במתיאוס א 5, רחב היתה אשת שלמון ואמו של בועז.

מעניין שברשימת תולדות המשיח שבאותו פרק לא צוינו אמהות אלא במקרים בעייתיים מבחינת המוסר הסקסואלי, המקרים של תמר, רחב, רות ואשת אוריה. הסבר רחב ומעמיק לכך נמצא בספרה של רות קרא-איונוב קניאל, קדשות וקדושות: אמהות המשיח במיתוס היהודי.⁸ בנוגע לרחב מצאתי דרוש בכיוון זה אצל אחד המקובלים, שמסביר שדווקא משום שקודם באו על רחב כל שלושים ואחד מלכי כנען, היתה לה אפשרות להכניע את כנען בפני ישראל, ולאפשר את כניסתם לארץ.⁹

קשה להבין מה ראו מקורות הברית החדשה למצוא ברחב את אמו של בועז דווקא. אך אולי משהו בעניין זה נוכל להעלות בהקבלה בין הפסוק המציג את בועז: וּלְנַעֲמִי מוֹדַע לְאִישׁהּ אִישׁ גִּבּוֹר חֵיל מְמִשְׁפַּחַת אֱלִימֶלֶךְ וְשֵׁמוֹ בְּעֵז (רות ב, א), לבין הפסוק המציג את יפתח: וַיִּפְתַּח הַגִּלְעָדִי הָיָה גִבּוֹר חֵיל וְהוּא בֶן אִשָּׁה זֹנָה וַיִּלְדָּ גִלְעָד אֶת יִפְתָּח (שׁו' יא, א). אפשר שהיו שסברו שכמו שאמו של יפתח, גיבור החיל, היתה זונה, כך היתה גם אמו של בועז המכונה אף הוא גיבור חיל (כאמור גם במקרה של אם יפתח, כמו בנוגע לרחב, מתרגם יונתן את 'זונה' כ'פונדקיתא'). ואולי אף סברו כי המלה 'ממשפחת' שנאמרה על בועז בפסוק הנ"ל, מרמזת על היותו בן לאחת השפחות.

ושמא נמצא רמז לכך גם בצירוף 'גבור חיל' עצמו, שאפשר שמכיל הוא פה ושם גם קונוטציה בעניין מוצא מפוקפק, כפי שהכינוי ממזר משמש בלשונות רבות במשמעות רב פעלים ותחבולות (בערבית משמשת המלה حيلة [חילה] במשמעות תחבולה, והשווה הצירוף אִישׁ חֵיל רַב פְּעָלִים, דה"א יא, כב). וכדאי לשים לב לכך שבמשמעות דומה, רבת תחבולות ופעלים, מכנה בועז את רות בכינוי אִשֶּׁת חֵיל (רות ג, יא), ואולי גם ברמז עדין למוצאה הנוכרי.

אך מוצאו של בועז מרחב אינו אלא לפי הברית החדשה. בתלמוד לא שלמון נשא את רחב לאשה אלא יהושע בן נון, ומהם יצאו

⁸ הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשע"ד.

⁹ נתן שפירא, מגלה עמוקות על התורה, פרשת ויחי, לעמבערג תרמ"ב, סט טור א, על בר' מח, יט.

כמה נביאים ונביאות (מגילה יד ע"ב). אך גם אם לא ממנה נולד המשיח, מכל מקום יסוד חשוב היא רחב במלכות ישראל, ולפי הזוהר בקשר אמיץ קשורה היא בשכינה (זוהר ח"א, רמא ע"ב).